

KORNAI JÁNOS

Kornai János a Collegium Budapest, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete és a Harvard Egyetem professzora.

A magyar gazdaságpolitika dilemmái

A cikk a magyar gazdaságpolitika dilemmáit helyezi szélesebb közgazdasági perspektívába, a stabilizációs programcsomag intézkedéseiből kiindulva. Elemzi azokat az összefüggéseket, amelyek a posztszocialista átmenet három súlyosan nyomasztó feladata: a külső egyensúly és belső pénzügyi egyensúly javítása, valamint a tartós növekedés feltételeinek megteremtése között állnak fenn. A jelen pillanatban a külső egyensúly jól érzékelhető javítása a legsürgősebb; a rövid távú intézkedéseknek elsősorban ennek a feladatnak a szolgálatában kell állniuk. Sajnálatos, hogy az azonnali intézkedések csomagja mindeddig nem ágyazódott be egy meggyőző közép és hosszú távú reformtervbe. A cikk végül a gazdasági stabilizáció politikai feltételeit elemzi, és a társadalmi összefogás és önmérséklet jelentőségét hangsúlyozza.*

Cikkemben a magyar gazdaságpolitika időszerű problémáit szeretném szélesebb közgazdasági perspektívába helyezni. A kiindulópont az 1995. március 12-én bejelentett stabilizációs csomag, amely három fő elemből tevődik össze:

1. Azonnali hatállyal radikálisan leértékelték a forintot, s előre kijelölték a forint további folyamatos leértékelésének pályáját, egészen az év végéig. Emellett jelentős importfelárat (vám pótlékot) vetettek ki.
2. A költségvetési kiadások lényeges csökkentését írták elő. Ez kiterjed számos előirányzatra, a többi között a jóléti kiadások több tételére is. A módosítások jelentős mértékben csökkentik már 1995ben, de még inkább 1996ban a költségvetési hiányt.
3. A kormányzat fékezni kívánja a nominális bérek és keresetek növekedését. Ennek érdekében szigorú határokat szabott a költségvetési szektor által fizetett személyi jövedelmeknek és a többségi állami tulajdonban lévő vállalatokban végbemenő béremelkedésnek. A program arra számít, hogy az állami szektornak ez a magatartása fékezni fogja a bérek emelkedését a magánszektorban is.

Amikor ezeket a sorokat írom, már negyedév telt el a bejelentés óta. Azóta a kormány szándéka megtestesült előbb egész sor kormányhatározatban, később pedig a parlament többsége által elfogadott stabilizációs törvényben. Ennyiben a március 12-i stabilizációs program ma már a magyar gazdasági élet tényeihez tartozik, és erős hatást gyakorol a dolgok további menetére.¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ettől kezdve a program determinálja a gazdaság jövő pályáját. Kérdés, hogy milyen mértékben, mennyire következetesen fogják végrehajtani a kormány határozatait és a stabilizációs törvényeket. És milyen egyéb, a stabilizációs határozatok jogkörén kívül eső tényezők hatnak majd a gazdaságra? Nemcsak a kormánytól és a parlamenttől függ, hogy mi megy végbe a magyar gazdaságban, hanem az államapparátustól, az érdekvédelmi szervezetektől, a munkaadóktól és a munkavállalóktól - és nem utolsósorban a külvilágtól, kormányoktól, nemzetközi szervezetektől, külföldi bankoktól és vállalatoktól; valamennyien valamiképpen reagálni fognak a március 12-i határozatokra. A gazdaság további útja tele van elágazásokkal, amelyeknél a gazdaság szereplőinek alternatívák közül kell választaniuk. Minden egyes választáshoz dilemmák kapcsolódnak - ezek közül szeretnék néhányat közelebbről megvizsgálni.

Cikkemben főképpen makrogazdasági problémákkal foglalkozom. Nyilvánvalóan sok dilemma mikroszinten vetődik fel; továbbá számos probléma az intézmények és a tulajdonviszonyok átalakításával kapcsolatos - ezek azonban a jelen fejtegetések körén kívül maradnak.

A magyarországi posztszocialista átmenet körülményei között három súlyos, nyomasztó feladat állandósult: a) a külső egyensúly biztosítása vagy legalábbis javítása, b) a belső pénzügyi egyensúly biztosítása vagy legalábbis javítása, és c) hogyan akadályozható meg a reáltermelés visszaesése, illetve mit kell tenni a termelés fellendítése és a gazdaság tartós növekedése érdekében. Az alapidilemmák közé tartozik e három feladat relatív (azaz egymáshoz viszonyított) fontosságának meghatározása; emellett mindegyik feladatkörrel kapcsolatban különkülön is egész sor választási dilemma vetődik fel. A cikk sorra veszi ezt a három nagy problémát. Végül a dilemmák egy másik típusával foglalkozom: a politikai és a gazdasági stabilitás összefüggéseivel, a politika és a gazdaságpolitika kölcsönhatásával.

A külső egyensúly

Nézetem szerint most és a közeli jövőben a külső egyensúly, azaz a külkereskedelmi mérleg, a folyó fizetési mérleg és a külföldi adósság problémáinak kell kapniuk a legnagyobb relatív súlyt a rövid távú gazdaságpolitikai megfontolásokban.

Szeretnék ezen a helyen egy rövid szubjektív kitérőt tenni. Vajon a fenti tétel nem minősüle következetlenségnek, korábban nyilvánosságra hozott gazdasági elveim feladásának?² Megítélésem szerint nem. Meg kell különböztetni a gazdasági törekvések végső céljait, *alapvető* és tartós feladatait, az állásfoglalás alapjául szolgáló általános értékeket a *közbeeső* céloktól és operatív feladatoktól. Ami az előbbieket illeti: ezekkel kapcsolatban nem változott az álláspontom; úgy is mondhatnám: világnézetem, "gazdasági filozófiám" változatlan. Meggyőződéseim szerint a gazdaságpolitika legfontosabb feladata a gazdaság tartós növekedésének biztosítása. Csak ez teszi lehetővé az anyagi jólét tartós és rendszeres emelését mindenki számára. Tartós növekedés kell a gazdaság és az életkörülmények modernizálásához, a hazai termelés versenyképességének növeléséhez. Sokkal kedvezőbb feltételeket teremt olyan strukturális változások megvalósításához, amelyek elejét veszik a súlyos egyensúlyzavarok újratermelésének, elviselhetőbbé teszik az adósságszolgálatot. Más kérdés, hogy a változatlan általános cél érdekében éppen mit kell tenni; milyen relatív súlyt kapjanak a különböző közbeeső feladatok. Ezt, nézetem szerint, a körülményekhez kell igazítani. Amit meg lehetett volna (és nézetem szerint meg is kellett volna) tenni, mondjuk, két és fél vagy három évvel ezelőtt, az pontosan úgy, ahogy azt akkor javasoltam, ma már nem valósítható meg. Nem utolsósorban azért nem, mert az akkori kormány éveken át, majd az 1994ben választott kormány kilenc hónapon át mulasztásokat követett el. Egy autóvezető kitűzheti maga elé az úticélt, ahová el akar jutni. De nem lehet "állandó" elhatározása arra vonatkozóan, hogy előnyben részesítie a gyorsítást a fékezéssel szemben, vagy hogy jobban szeretie a balra fordulást, mint a jobbra fordulást. A gyorsítástlassítást, jobbra avagy balra fordulást attól kell függővé tennie, hogy milyen lesz a forgalom az úton, mi lesz a lámpák állása és így tovább.

És most térjünk vissza a külső egyensúlyhoz! Miért gondoltam még tavaly augusztusban is, hogy ez legfeljebb egyenrangú a többi problémával, és miért hiszem ma már azt, hogy pillanatnyilag ez az első számú gond? Amikor még csak egyetlen teljes naptári év statisztikája jelzett kedvezőtlen helyzetet erről a frontról, még megfordulhatott a fejünkben a feladatok másféle súlyozása. Amikor azonban már a második lezárt naptári évről szóló jelentések közöltek az előzőhöz hasonlóan kedvezőtlen eredményeket, immár elkerülhetetlennek látszott, hogy elsősorban ezen a ponton kell beavatkozni, mégpedig radikálisan.

Magyarország külkereskedelme: 1990–1994

Mutatók	1990	1991	1992	1993	1994*
1. <i>Export</i>					
1.a milliárd dollár	9,6	10,2	10,7	8,9	10,7
Változás az előző évhez képest:					
1.b volumenindex, százalék	-4,1	-4,9	1,0	-13,1	16,6
1.c értékindex, százalék	5,7	24,3	10,4	-2,8	20,1
2. <i>Import</i>					
2.a milliárd dollár	8,7	11,4	11,1	12,5	14,6
Változás az előző évhez képest:					
2.b volumenindex, százalék	-5,2	5,5	-7,6	20,9	14,5
2.c értékindex, százalék	4,1	53,9	1,6	32,3	21,5
3. <i>Külkereskedelmi egyenleg</i>					
3.a milliárd dollár	0,9	-1,2	-0,4	-3,6	-3,9
3.b GDP százalékában	2,7	-3,8	-3,1	-9,4	-9,5

* Előzetes adatok.

Megjegyzés: Az adatok egyaránt tartalmazzák a konvertibilis és a nem konvertibilis viszonylatban folytatott külkereskedelmet. Az 1993-as adatok tartalmazzák az adósság fejében Oroszország által szállított fegyverimportot is. Az 1994-es importra vonatkozó volumen- és értékindexek az 1993-as orosz fegyverimport figyelembevétele nélkül 22,3, illetve 21,1 százalékos növekedést jeleznek.

Forrás: 1990–1993. külkereskedelem, *National Bank of Hungary* ([1994], 207–208. o.); GDP: *KSH* ([1991], 60. o.), ([1994a], 103. o.) és ([1995a], 107. o.); *MNB* ([1993], 60. o.); 1994. külkereskedelem és GDP: a Pénzügyminisztérium előzetes számítása vámstatisztikai adatok alapján.

A legfontosabb adatokat az 1. táblázat ismerteti. Ebből kiderül, hogy az export az 1993. évi súlyos visszaesés után 1994ben ismét erőteljesen nőtt. Sajnos, az import növekedése alig lassult, s végeredményben a kereskedelmi mérleg mind 1993ban, mind 1994ben erősen negatív volt. Főként ennek következtében a folyó fizetések mérlegének deficitje két egymást követő évben elérte, illetve meghaladta a GDP 9 százalékát (lásd a 2. táblázatot). Ez szinte példátlanul kedvezőtlen adat; azt jelenti, hogy az ország veszélyzónába lépett. Elsősorban ez a jelzés, valamint a leértékelés és más korrekciós intézkedések halogatása rontotta le Magyarország hitelképességének megítélését a nemzetközi pénzügyi világ szemében. Igaz, Magyarország mindaddig hiánytalanul teljesítette fizetési kötelezettségeit. Ez azonban a potenciális hitelezők szemében csak a jó szándék és nem a tényleges fizetőképesség bizonyítéka. Ha egy ország immár tartósan ennyire súlyos túlköltésben van, akkor az, aki a hitelt nyújtaná, aggódni kezd: hátha az adós még jó szándéka ellenére sem lesz képes fizetni.

Magyarország folyó fizetési mérlege konvertibilis devizában

Év	Folyó fizetési mérleg egyenlege (millió dollár)	Folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában
1991	267	0,9
1992	324	0,9
1993	-3 455	-9,0
1994	-3 911	-9,5

Forrás: 1991–1993. folyó fizetési mérleg: *National Bank of Hungary* ([1994], 265. o.), GDP: *KSH* ([1994a], 103. o.) és *KSH* ([1995a], 107. o.); 1994. GDP és folyó fizetési mérleg: a Pénzügyminisztérium előzetes adatai alapján.

Itt elérkeztünk az első dilemmához. Minden megállapítás, amelyet Magyarország fizetési helyzetével kapcsolatban tehetünk, bizonytalan és feltételes. Szerencsére mind ez ideig nem következett be katasztrófa, amely kétséget kizárólag igazolná, hogy valóban a külső egyensúly képezi jelenleg az első számú problémát. Akik ezt a gondot kevésbé nyomasztónak érzékelik, hivatkozhatnak arra, hogy az exportteljesítmény javul, s hogy Magyarországnak számottevő devizatartaléka van. Ezért továbbra is azt vetik fel: nem lenne célszerűbb az adósságteher vállalásában az eddigi szinten maradni, sőt akár némi további romlásba is belenyugodni, és nagyobb mértékű külső erőforrásbevonással elősegíteni a termelés fellendítését?

Az érvelés nem cáfolható meg közvetlenül magyar tapasztalati tényekkel. Senki sem tudja pontosan

megmondani, hogy meddig lehetett volna folytatni a korábbi gyakorlatot a fizetési mérleg kezelésében. A dilemma eldöntésekor azt kell megfontolni, hogy a nemzetközi pénzügyi világban mindig vannak kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan események. Például hirtelen hisztérikus elfordulás egyik vagy másik országtól, a bizalom villámgyors elvesztése, a tőke pánikszerű kivonása, spekulációs támadás az ország pénze ellen. A latinamerikai adósságválságok tapasztalata mutatja az ilyen eseménysorozat pusztító hatását.³ A hitelek csatornái hirtelen eldugulnak, a külföldi közvetlen tőkeberuházás leáll, a tartalékok gyorsan kimerülnek, az ország nem képes valamennyi esedékes fizetését teljesíteni. Ettől még rosszabb híre támad, még mélyebbre süllyed a fizetési válságba. Az import súlyosan visszaesik, ez magával rántja a termelést és az exportot. A recesszió akár 10-15 százalékos is lehet, s egyikét évre is elhúzódhat, amit a munkanélküliség gyors felduzzadása kísér.

A stabilizációs csomag legfontosabb feladata ennek a súlyos megrendülésnek a megelőzése. Noha biztosat majd csak hosszabb idő elteltével jelenthetünk ki, de azért annyi máris kimondható: lényegesen megjavultak az esélyek egy esetleges adósságválság elkerülésére. Foglaljuk össze, milyen intézkedések hatnak abban az irányban, hogy lényegesen megjavuljanak Magyarország külső mérlegei.

1. A radikális leértékelés és a jövődö nominális leértékelési pálya előzetes meghirdetése javítja a magyar exportörök helyzetét, és fékezi az importot.

2. Viták folynak az árfolyampolitika külföldi és hazai szakértőinek körében arról, hogy milyen előnyei és hátrányai vannak a különböző "árfolyamrezsimeknek". Annak a rezsimek is, amelyet most választott a pénzügyi vezetés, nevezetesen az előre bejelentett csúszó kiigazításnak (preannounced crawling peg) vannak számottevő előnyei, elsősorban az, hogy tisztává és világossá teszi a pénzügyi vezetés szándékait. Előre kijelöli az árfolyam egy sávját, s kötelezettséget vállal arra, hogy a tényleges árfolyam e sávon belül marad. Ezzel elejét veheti a leértékelési várakozások által gerjesztett spekulációnak és többletbehozatalnak. Ennyiben, sikeres megvalósítás esetén, hozzájárul a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg egyensúlyának javításához. A választott árfolyamrezsimek azonban vannak veszélyei és kockázatai is. Megköti a monetáris hatóság kezét, csökkenti manőverezési lehetőségeit. Eredményessége azon áll vagy bukik, hogy a monetáris hatóságtól jórészt függetlenül végbemenő események - elsősorban az infláció sebessége - összhangban maradjanak az előre meghirdetett árfolyamdinamikával. (Erre még visszatérek.)

3. Nemcsak az árfolyam korrekciója, de a behozatali vámpótlék és néhány egyéb intézkedés is importcsökkentésre ösztönöz. Ez egyúttal javítja a magyar termelés versenyhelyzetét az importtal szemben is. Itt jegyzem meg: nincs még kellőképpen feltárva, milyen tényezők okozzák az importigényesség lényeges megnövekedését a felhasználás minden területén. Az árfolyamkorrekció és a vámpótlék bevezetése feltehetően nem lesz elégséges e tendencia megállítására és részleges visszafordítására.

4. A stabilizációs csomag szűkíti a belső keresletet és ezzel a termelőket fokozottan készleteti, szinte kényszeríti exportorientált magatartásra.

5. A bérek (és az ezzel arányos járulékok) növekedésének fékezése javítja a magyar termékek versenyképességét mind a magyar piacon az importtal szemben, mind pedig a külföldi piacokon, a konkurens országokkal szemben.

6. A vállalati szféra számára megnöttek a konvertibilitás lehetőségei. A változás az eddiginél erősebben ösztönzi a vállalatokat arra, hogy pénzüket Magyarországon tartsák. Ne érezzenek állandó készletet arra, hogy a forinttól megszabaduljanak, hiszen azt könnyen átválthatják külföldi pénznemre. Ezáltal csökken az a kísértés, hogy a pénztulajdonos forintját devizára váltsa, s azt lehetőleg külföldön tartsa.

7. A bankok és a vállalatok a korábbinál könnyebben vehetnek fel önállóan és közvetlenül külföldi

hiteleket. Ez a decentralizálás javítja a hitelállomány minőségét és enyhíti a kormány és a központi bank gondjait.

8. Számos formában kap ösztönzést és segítséget az export. Létrejöttek például a külkereskedelmi hitelezésre specializált pénzügyi intézmények.

A nemzetközi tapasztalatok szerint a leértékelések és más, a külkereskedelmet befolyásoló intézkedések rendszerint csak több hónap késleltetéssel fejtik ki hatásukat. Remélhető, hogy a március 12-i csomag az év második felében már kedvezően befolyásolja a külső egyensúly alakulását. Ha kiderülne, hogy a változás nem eléggé erőteljes, akkor nézetem szerint habozás nélkül további lépéseket kell tenni. Végeredményben legalább egykét év kell ahhoz, hogy végbemenjenek azok a mélyreható szerkezeti változások a magyar termelésben, beruházásban, fogyasztásban és külkereskedelemben, amelyek a kereskedelmi és fizetési mérlegeket tartósan jobb állapotba hozzák. A magam részéről nem tudnék számszerű makroökonómiai küszöbértékeket meghatározni, amelyek túllépése után megnyugtatónak minősülne az ország külső egyensúlyi helyzete. Ehelyett inkább kvalitatív kritériumot kellene megjelölni:

Az adósságválságot nem "éppen csak hogy", de nagy ívben, teljes biztonsággal ki kell kerülni. Helyre kell állítani az ország hitelképessége iránti teljes bizalmat. El kell érni, hogy az ország hitelminősítése, a magyarországi befektetések üzleti kilátásának, a számunkra nyújtott kölcsönök kockázatának megítélése ne legyen rosszabb, mint az a szint, amelyet az elmúlt évtizednek ebből a szempontból legkedvezőbb éveiben vívott ki magának.

Belső pénzügyi egyensúly

A külső egyensúly javításáért más, kiemelkedően fontos makrováltozók romlásával kell fizetni. A leértékelés és a behozatali vámpótlék lökést adott az árszínvonalnak. Még túl korai e hatás felmérése, de minden bizonnyal számolni kell azzal, hogy az import drágulása megemeli a költségeket, és ez keresztülgyűrűzik majd az árakon. Az első dilemma, amely ezzel kapcsolatban felmerül: a feladatok relatív fontosságának megítélése. Megéri-e a külső egyensúly várható javulása azt a terhet, amelyet az árszínvonal várható emelkedése rak a gazdaságra? Mivel az előbbi egy súlyos katasztrófa elhárítását szolgálja, míg az infláció üteme, még némi növekedés esetén is távol van a katasztrófális hiperinflációtól - meggyőződésem szerint a válasz igenlő. Még akkor is igenlő, ha tudatában vagyunk annak, hogy az infláció némi gyorsulása is veszteségeket okoz igen sok állampolgárnak, és éppen azokat sújtja a leginkább, akik legkevésbé tudják megvédeni magukat. Persze az értékelés függ attól is, mekkora lesz az inflációs lökés. És még inkább attól, hogy folytatódik-e az infláció gyorsulása, azaz sebességének növekedése? Ez utóbbi súlyos baj lenne. Az infláció eddigi menetéről a 3. táblázat ad áttekintést. Kívánatos lenne, hogy a leértékelés okozta kezdő lökés után érezhetően lassuljon az infláció üteme.

Fogyasztói árindeksek Magyarországon, 1988–1995

3. táblázat

Év	Évi átlagos változás (százalék)
1988	15,5
1989	17,0
1990	28,9
1991	35,0
1992	23,0
1993	22,5
1994	18,8
1995. január-március*	24,5
1995. április*	29,2
1995. május*	30,8
1995. június*	31,0

* Az előző év azonos időszakához viszonyítva.

Forrás: 1988-1994: KSH ([1995a], 40. o.); 1995: KSH ([1995b], 31. és 37. o.) és KSH közlése.

Az adott magyar körülmények között az infláció megengedhető mértékének korlátokat szab az árfolyammal kapcsolatban meghirdetett kormányzati és központi banki ígéret. A pénzügyi hatóságok előre bejelentették, hogy pontosan mi lesz a forint árfolyama december 31-ig. Ez az árfolyampolitika csak akkor éri el a célját, ha a magyarországi - eléggé nyitott és szabad - devizapiac eladói és vevői elfogadják, nem szavakban, hanem az ügyleteikben megjelenő árfolyamfeltételeikkel. Anélkül, hogy a technikai részletekbe bocsátkoznánk, kiemelem az inflációra vonatkozó implikációt. Az árfolyam tervezett dinamikája egy előrebecslésre épül, amely belekalkulálta: milyen mértékben nyílik majd ki az olló a magyar infláció és a magyar külkereskedelemben főszerepet játszó külföldi pénznemeknél bekövetkező infláció között. A Pénzügyminisztériumban és a Magyar Nemzeti Bankban készült számítások szerint az előre bejelentett árfolyamdinamikába "belefér" a fogyasztói árindexszel mért infláció következő normatív határa: az év végi fogyasztói árszínvonal legfeljebb 28-29 százalékkal haladhatja meg az előző év hasonló időpontjának árszínvonalát. Ez a szám nem prognózist ad meg, hanem normatív követelményt. Olyan felső határt, amelyet az árfolyam tartása érdekében nem szabad túllépni.

Ha a magyar infláció ennél az "implicit" inflációnál gyorsabb lenne, akkor a magyar forintnál "reálfelértékelődés" menne végbe; a forintért több dollárt vagy márkát lenne kénytelen adni a Magyar Nemzeti Bank, mint amennyit az valójában megér. És amikor ezt a reálfelértékelődést érzékelné a devizapiac, elkezdene arra számítani, hogy előbbutóbb mégiscsak leértékelésre kerül sor, nagyobb leértékelésre, mint amit előre meghirdettek. Feltámad a leértékelési várakozás, holott éppen ezt akarta elkerülni az árfolyamdinamika előzetes bejelentése. A magyar gazdaságpolitika egyik kulcskérdése, hogy ne engedje a megengedhető határon túllépni az inflációt. (Ha az árfolyam által megszabott felső határnál *kisebb* lenne az infláció, az persze kedvezően hatna.) Főképpen két tényezőtől függ, vajon az infláció e sávon belül tartható-e: a bérek és a költségvetési deficit alakulásától.

Bérek. Magyarországon immár hosszú évek óta inerciális (tehetetlenségi) infláció megy végbe, amelyben az áremelkedésre vonatkozó várakozás béremelésre készítt, míg a bérek és más költség tényezők drágulása (illetve a drágulásukra vonatkozó várakozás) áremelést gerjeszt. A kérdés: keresztülhullámzike, teljes egészében vagy nagy részben, a béreken az import drágulása? A leértékelés rendszerint ott jár sikerrel, ahol ezt sikerül, legalábbis jó ideig, lefékezni.⁴ Ehhez rendszerint az szükséges, hogy erre vonatkozólag formális megegyezés jöjjön létre a kormány és a központi bank, valamint a munkaadók és a munkavállalók szervezetei között. Magyarországon nem született ilyen megegyezés. Vajon formális megállapodás nélkül megvalósul-e ez a követelmény? Kikényszerít-e a belső kereslet szűkülése, a munkanélküliség megnövekedésétől való félelem, a gazdasági helyzet nehézségeinek felismerése? Úgy tűnik, hogy a válasz erre a kérdésre szektoronként eltérő. Sokkal lanyhább a bérnyomás ott, ahol a vállalat szemtől szemben áll a piaccal, azaz a külkereskedelem tárgyát képező termékeket (tradable goods) előállító versenyszférában. Erősebb a bérnyomás azokban az ágazatokban, amelyek nem versenyeznek riválisokkal, s ahol a béremelést nem kell szentesítenie a piacnak, hanem azt kizárólag a kormányzattól kell kikövetelni. Ide sorolhatók többek között a jelenleg még állami tulajdonban lévő, monopóliummal (vagy majdnem monopóliumhelyzettel) rendelkező ágazatok is, mint például a vasút és a villamosipar.

Ha a bérek meglódnak, akkor a leértékelés szinte hatástalan marad, s akkor nálunk is forgásnak indulhat a "leértékelésinflációs hullámleértékelés..." ördögi köre, értelmetlen és romboló mechanizmusa.

A bérpolitikával kapcsolatos választás dilemmáira lelkiismeretesen kell felelnie minden munkaadónak és munkaadói érdekképviselőnek, s minden szakszervezeti vezetőnek. A felelősségteljes magatartás egyik feltétele, hogy az érdekeltek világos tájékoztatást kapjanak a makrogazdaságpolitikáról, ezen belül az árfolyampolitika és a bérpolitika közötti kapcsolatáról. Joggal tarthatnak igényt nemcsak arra, hogy világítsák meg számukra az ezzel kapcsolatos általános makroösszefüggéseket, hanem arra is, hogy ezeket az összefüggéseket jól átlátható, számszerű formában is ismertessék velük.

Költségvetés. A költségvetési deficit általában inflációt gerjeszt. Vannak kivételek, a belső és külső adottságok olyan együttállása, amely lehetővé teszi a tartós költségvetési deficit és az igen alacsony

inflációs ráta együttes létezését.⁵ Magyarország nem tartozik e kivételek közé; nálunk erős kapcsolat van a költségvetési deficit és az infláció között.

Az egyik lehetséges összefüggés akkor áll fenn, amikor a költségvetés hiányát a Magyar Nemzeti Bank közvetlenül fedezi hitelekkel; ezt szokták úgy nevezni: a deficitet a bankóprés finanszírozza. A magyar törvények felső korlátot szabnak erre a finanszírozási formára, bár ez bizonyos fokig rugalmasan kezelhető; alkalmi törvényekkel a korlát ideiglenesen felemelhető. Mindenesetre a korlát határáig eleve érvényesülhet inflációgerjesztő hatás.

Az államadósság mutatói

4. táblázat

Mutatók	1991	1992	1993	1994
1. A bruttó államadósság növekedése* (folyó áron, milliárd forint)	415,3	244,1	1 040,0	641,3
1.1 Belfölddel szemben	63,4	217,1	467,3	202,2
1.2 Külfölddel szemben	351,9	26,4	572,7	439,1
2. A monetáris bázis növekedése (folyó áron, milliárd forint)	179,9	188,3	172,1	178,6
3. Az adósságállomány növelésével fedezett hiány részaránya az összes hiány finanszírozásában (százalék)	69,8	56,5	85,8	78,2
4. A monetáris bázis kiszélesítésével fedezett hiány részaránya az összes hiány finanszírozásában (százalék)	30,2	43,5	14,2	21,8
5. A konszolidált állambáztartás összes belföldi adóssága** a GDP százalékában	71,1	74,9	84,5	83,2

* Az állambáztartás és az MNB bruttó tartozásának összevonásával számított államadósság.

** A leértékelési adóssággal együtt. A leértékelési adósság magyarázatára lásd Borbély-Neményi [1995].

Forrás: Borbély-Neményi ([1995], 139. és 145. o.) és Neményi újabb számításai.

A hiány finanszírozható úgy is, hogy az állam nem a központi banktól vesz fel hitelt, hanem állampapírok kibocsátásával és értékesítésével más hazai vagy külföldi pénztulajdonosoktól.⁶ Az elmúlt években mindinkább ez vált a deficit fedezésének fő forrásává. (Lásd a 4. táblázatot, amely a költségvetési deficit nagyságának és finanszírozási forrásainak idősorát mutatja be.)⁷ Ez, ellentétben a "bankóprés" működtetésével, nem növeli közvetlenül a pénzkínálatot (pontosabban az ún. monetáris bázist, amely a pénzkínálat bővülésének szükülésének fő mozgatója), de számos más hatása van, amely közvetve hozzájárulhat az infláció állandósulásához, sőt gyorsulásához is. Tekintsünk el itt a külföldi kölcsönöktől, amelyekről már korábban volt szó. Az utóbbi években a belföldi államadósság is fenyegető mértékben nőtt, és már csak ezért is fokozott figyelmet érdemel. (Lásd a 4. táblázatot.) Amikor a költségvetés igen nagy keresletet támaszt a hitelpiacon, akkor az felfelé hajtja a hitel árát, a kamatot. A magas névleges kamatláb azután beépül az inflációs várakozásokba, és ezzel magasan tartja (növekvő deficit esetén még fel is gyorsíthatja) az inflációt.

Itt ismét egy veszedelmes ördögi kör alakult ki. A magas kamatláb növeli az államadóssággal kapcsolatos kamatterhet; ez alkotja a költségvetési deficit mind nagyobb hányadát. A növekvő deficit viszont újabb kölcsönök felvételére készíti a költségvetést, továbbá arra, hogy mind nagyobb kamatot ígérjen, csak hogy kielégítse növekvő keresletét. Ez tovább hajtja felfelé a kamatlábat - ami visszahat a deficitre és így tovább.

Önmagában semmi ijesztő sincsen abban, ha egy országban számottevő az államadósság. Ez szokásos nemcsak a fejlődés alacsonyabb vagy közepes szintjén, de számos érett piacgazdaságban is. Amitől óvakodni kell, az az államadósság gyorsuló növekedése, az adósságörvény. Ez akkor következik be, ha az államadósság hosszú időszakon át gyorsabban nő, mint a GDP, sőt az államadósság/GDP arány növekedése gyorsul. Könnyű belátni, hogy ebben az esetben az adók előbbutóbb már egyáltalán nem képesek fedezni az igazgatás, a közbiztonság, a védelem költségeit és a jóléti kiadásokat, hanem kizárólag az egyre növekedő adósságtörlesztési és kamatterheket finanszírozzák, sőt egy bizonyos

ponton túl már erre sem elegendők. Magyarországon még nem tartunk itt, de már több szimulációs számítás kimutatta: ha a korábbi, 1995. március 12-e előtti trend folytatódna, belátható időn belül belekerülnénk ebbe az adósságörvénybe, s rohannánk a pénzügyi ellehetetlenülés felé.⁸

Nem nyugodhatunk bele a költségvetési deficit, a magas kamatláb és a növekvő államadósság ördögi körébe. Ha viszont le akarjuk lassítani, majd meg akarjuk szakítani az ördögi kört, akkor egész sor rendszabályra van szükség. Természetesen nem a költségvetés hiteligénye az egyedüli tényező, amely a kamatlábra hatna: sok múlik az MNB és a kereskedelmi bankok kamatpolitikáján, a bankszektor hatékonyságán, a lakossági megtakarítást ösztönző institutionális reformokon (például az önkéntes nyugdíj és egészségügyi pénztárak hálózatának kiépítésén), és más körülményeken is; ezekre most nem térek ki. Mindenesetre elmondható: a nagy költségvetési deficit csökkentése szükséges feltétele annak, hogy a hitelpiacra gyakorolt keresleti nyomás enyhüljön. A költségvetés mindkét oldalán sok változtatás szükséges.

Ami a kiadási oldalt illeti, a március 12-i csomag erélyes *első lépésnek* minősíthető. Önmagában is bátor cselekedet volt, hogy annyiféle ellenállással szemben a kormány és a parlamenti többség meg merte tenni ezt az első lépést. Szükség volt az első lépések radikalizmusára, erélyességére, annak bizonyítására, hogy a kormány és a parlamenti többség szakított a tétovázással, a nehéz feladatok halogatásával, el van szánva a cselekvésre. Volt bátorsága hozzájárulni még az olyan "tabukhoz" is, mint az állami jóléti kiadások. Ez fordulópontra volt a magyar gazdaságpolitika történelmében.

Sajnálatos, hogy az első csomag összeválogatásakor nem érvényesült kellőképpen a következő szelekciós kritérium: hogyan érhető el a szükséges megtakarítás minimális áldozattal, s ezzel együtt kisebb társadalmi ellenállással. A stabilizációs programot úgy hozták nyilvánosságra, hogy annak indítékait és várható eredményeit nem magyarázták el eléggé világosan és kellő meggyőző erővel. A stabilizációs csomag bejelentésekor nem volt a kormánynak hosszabb időre előretekintő gazdasági és társadalomátalakítási reformprogramja; ennek kidolgozása és széles körű megvitatása mind a mai napig még csak az első lépéseknél tart. Ezért a március 12-i rendszabályok csupán a pillanatnyi nyomasztó gondok leküzdésére összpontosították a figyelmet; nem ágyazódtak bele szervesen egy mélyebbre ható és átfogó, hosszú távú reformtervbe. A stabilizációs csomagnak a költségvetésre vonatkozó része az államháztartási reformfolyamatnak remélhetőleg csupán a kezdete. Noha fejtegetéseim jelen pontján az inflációval és a költségvetési deficittel kapcsolatban vettem fel a kiadások csökkentésének ügyét, tulajdonképpen mélyebbre szántó dilemmáról van szó: nevezetesen arról, hogy mekkora legyen az állam szerepe a gazdaságban és a társadalomban? A március 12-i csomag előtt Magyarország volt az az ország a posztoszocialista régióban, amelyben a legnagyobb volt a költségvetési kiadás/GDP hányad. (Lásd az 5. táblázatot.) Kiki döntse el magában, helyes-e ennek a "vezető szerepnek" a konzerválását. A magam részéről nem csatlakoznék azokhoz, akik végletes libertarianus álláspontot képviselnek, és a minimumra szorítanak az állam szerepét - de a mai (és még inkább a tegnapi) szerepvállalást messze túlméretezettnek tekintem. Kevésbé központosított és hatékonyabb igazgatásra lenne szükség.

**Általános kormányzati kiadás a GDP százalékában
(nemzetközi összehasonlítás)**

Ország	Általános kormányzati kiadás a GDP százalékában		
	1991	1992	1993
Bulgária*	50,7	43,9	41,7
Csehország	54,2	52,8	48,5
Magyarország	58,3	63,4	60,5
Lengyelország*	48,0	50,7	48,4
Románia	40,4	42,2	31,0

* A kiadások nem tartalmazzák az esedékes, de nem törlesztett kamatokat.

Megjegyzések: Az általános kormányzati kiadások adatai az állami és a helyi önkormányzati kiadásokat, valamint a költségvetésen kívüli alapok kiadásait foglalják magukban. Az adatok a konszolidált költségvetést tükrözik: a kiadások tartalmazzák a kamattörlesztéseket, viszont nem foglalják magukban a hiteltörlesztéseket.

Forrás: EBRD ([1995], 138–142. o.).

"Kisebb", olcsóbb, kevesebb adóból eltartható, de hatékonyabb államra van szükség - nézetem szerint ez legyen az államháztartás reformjának vezető gondolata. E reform egyik alkotóeleme a jóléti rendszer átalakítása. Itt sem javasolnám az állam "kivonulását". Amint azt korábbi írásaimban is hangsúlyoztam: távol áll tőlem a jóléti állam "összerombolásának" gondolata. A jóléti állam kialakulása a modern civilizáció egyik nagy vívmánya, amelyet meg kell őrizni - de amelynek hatókörét célszerű szűkebbre szorítani, s más ellátó mechanizmusokkal kiegészíteni.² A jóléti szférában, nézetem szerint, nem megszüntetni, de szerényebb mértékűre kell szűkíteni a központosított, kötelező adókból finanszírozott állami részvételt. Az állami jóléti redisztribúciót sokkal inkább ki kell egészíteni önkéntes munkaadói és munkavállalói hozzájárulásokon alapuló, non-profit intézmények keretében működő biztosítási és jóléti szolgáltatási intézményekkel. Azok számára továbbá, akik készek azt megfizetni, az eddiginél szélesebb körben és jobban ellenőrzött módon lehetőséget kellene adni kommerciális alapon működő szolgáltatások és biztosítók igénybevételére. Itt nincs helyünk a jóléti szektor reformjának részletes taglalására, csupán annak makroökonómiai vonatkozására akartam rávilágítani. A költségvetési deficit kiküszöbölése szoros kapcsolatban áll ezzel a nagy és nehéz társadalmipolitikai problémával.

A stabilizációs csomagnak az államháztartással, s ezen belül a jóléti kiadásokkal összefüggő részeire különösen érvényesnek látszik az a kritikai észrevétel, amely már a cikk korábbi részében is szerepelt a csomag egészére vonatkoztatva; az ugyanis, hogy a rendszabályokat nem ágyazták be egy átfogó reformfolyamat tervezetébe. Kívánatos lenne a további lépéseknek a mostaninál sokkal gondosabb előkészítése: a különféle részterületek szakértőinek és érdekképviselői szerveinek figyelmes meghallgatása, a csökkentésre javasolt kiadások sokkal körültekintőbb kiválasztása. Minden egyes csökkentés a konkrét dilemmák egész sorát veti majd fel; sok nehéz döntés fogja kijelölni a közvetlen vesztesek és nyertesek körét. A rendszabályok kidolgozásakor és bevezetésük ütemezésének meghatározásakor nem elegendő a költségvetési deficit csökkentésére törekedni, hanem elsősorban azt kell mérlegelni: miképpen illeszkedik a módosítás a legjobban a jóléti szektor általános reformjába. Az állami kötelezettségvállalások leépítése, ezzel együtt a finanszírozásukra szolgáló adók és kötelező járulékok csökkentése és az önkéntes befizetésen alapuló új szervezetek kiépülése menjen végbe párhuzamosan, egymást kiegészítve, egymással összehangolt módon. Messzemenően törekedni kell arra, hogy ez a folyamat minél kevesebb áldozattal járjon; minél tapintatosabban és emberségesebben bonyolódjék le. Az állampolgár hosszabb távon érezhesse azt, hogy csökken ugyan az államilag garantált jogosultságok köre, viszont ezzel együtt, egy későbbi fázisban, kisebbek lesznek az adóterhek; nő az egyén és a család szuverenitása, nagyobb lesz a jövedelemnek az a hányada, amelyről nem az állam, hanem ők rendelkezhetnek. Türelemmel és nagy megértéssel, együttérzéssel kellene megmagyarázni, hogy a jóléti rendszer reformja messzemenően szolgálja az egész magyar társadalom hosszú távú érdekeit. Sajnálatos, hogy a jóléti rendszert módosító intézkedések első csoportjának kidolgozásakor és ismertetésekor elsikkadtak ezek a követelmények; ez hozzájárult ahhoz, hogy a bejelentéseket felzúdulás fogadta, és széles körben éles ellenállásba ütköztek.

A költségvetés másik oldalán növelni kell az adóbevételeket. Az adórendszer fejlesztése a magyar posztoszocialista átalakulás egyik leggyengébb pontja. A szabályokat kijátszani akarók és az adóhivatalok küzdelmében az előbbiek sokkal ügyesebbnek és talpraesettebbnek bizonyulnak ellenfelüknél. Az adóhivatal minden újítására új kiskapuk nyílnak, újabb trükköket találnak ki az adó alól kibújni akaró polgárok. A stabilizációs programnak az adózással kapcsolatos tételeiben is túl sok volt a rögtönzés, az ijesztgetés és az üres ígélet. Akárcsak a jóléti szolgáltatások és kedvezmények megvonása, az adóterhek kiszélesítése is "vesztéseket" hoz létre. A méltányos teherviselés elvét absztrakt síkon senki sem vitatja - a vita akkor kezdődik, amikor konkrétan meghatározzák, hogy kinek kell több adót fizetnie, illetve adóznia az eddig adózatlan jövedelem vagy vagyonelem után. A magam részéről elsősorban az adóbázis kiszélesítését ajánlanám. Csökkenteni kellene az adóztatás alóli felmentések és engedmények körét, és be kellene hajtani az adókat azoktól, akik azt megpróbálják elkerülni.¹⁰ Ez teszi lehetővé egyrészt a deficit csökkentését, másrészt az adókulcsok csökkentését is. Itt végre egy "jótékony kör" bontakozhat ki. Ha javul az adómorál és szélesedik az adóbázis, akkor csökkenthetők az adókulcsok. Márpedig éppen ezek, a szinte elviselhetetlenül magas adókulcsok készítetnek leginkább az adó elkerülésére, a szürke gazdaságban való rejtőzésre; tehát a kulcsok csökkentése növeli az adóbázist.

Fel szokták vetni: mi a fiskális és mi a monetáris politika munkamegosztása az inflációval kapcsolatban? Van, aki azt javasolja: a monetáris politika legyen sokkal inkább restriktív, és biztosítsa, akár változatlan deficit mellett is, az infláció letörését. Nézetem szerint ez túlságosan drága és - ha szabad ezt a kifejezést használni - brutális eljárás. Az aggregált pénzkínálat drákói szűkítése s ennek egyik fő eszköze, az MNB által megszabott elsődleges kamatlábak radikális emelése súlyosan visszavetné a termelést és a beruházást. Sújtaná nemcsak a veszteséges, inefficiens, életképtelen vállalkozásokat, hanem a nyereségeseket, hatékonyakat, életképeseket is. Azt a lehetőséget, hogy ne csak kézben tartás, hanem drámai erősséggel le is szűkítsék a hitelkínálatot, nézetem szerint inkább csak vészféknek kellene tekinteni, arra az esetre, ha az infláció mértéktelenül ellódulna, vagy ilyesféle folyamat begerjedése fenyegetne.

Ez már átvezet a következő témához, a reáltermelés perspektívájához.

Visszaesés vagy fellendülés és tartós növekedés

Az elmúlt években széles körű vita bontakozott ki Magyarországon és nemzetközi méretekben a posztoszocialista átmenet során kialakult recesszió okairól és a rövid távú fellendülés, valamint a tartós növekedés feltételeiről.¹¹ Itt ismét egy személyes észrevételt kell tennem. Két és fél évvel ezelőtt abban reménykedtem, hogy eljött a fellendülés ideje. Korai volt. Az akkori kormányzat egyoldalúan csak a fellendítés népszerű akcióit, például a hitelkínálat és általában az aggregált hazai kereslet bővítését vállalta. Ugyanakkor nem tette meg párhuzamosan a szükséges, de népszerűtlen lépéseket; például nem hajtotta végre a sokak által (általam is) javasolt devizaleértékelést, sőt folytatta a devizaárfolyam reálfelértékelésének politikáját. Többek között ez is közrejátszott abban, hogy 1994-ben annyira ellentmondásos jelenségek mutatkoztak a gazdaságban. Megerősödtek a fellendülés irányába ható tényezők, s valóban, sok év után első ízben növekedés ment végbe. Ugyanakkor, amint erről már szó volt, kiéleződtek az egyensúlyi feszültségek is.

A vita ma is tovább folyik a reáltermelés összehúzódásabővítése ügyében. Két szélsőséges álláspont ismeretes. Az egyik szerint igenis drasztikus termelésösszehúzódásra van szükség, mert csak így módon korlátozható az importéhség és hozható helyre a kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlya. E nézet hívei a termelés csökkenését nem egy összetett gyógymód negatív mellékhatásának tekintik, amely esetleg elkerülhetetlen, hanem magát a kontrakciót tekintik a terápiának. De elhangzik az ellenkező véglet is: vállalni kell a költségvetési deficit jelenlegi (vagy a jelenleginél is nagyobb) mértékét, valamint a folyó fizetési mérleg további romlását, annak érdekében, hogy ne törjön meg, hanem gyorsuljon a termelés fellendülése.

A március 12-i stabilizációs program, legalábbis annak meghirdetett előirányzatai tartózkodnak e két

véglettől. Nem vállalkozik a termelés azonnali, gyors növekedését előmozdító intézkedésekre. Ehelyett a program a külkereskedelmi és pénzügyi feszültségek súlyossága miatt egyelőre sokkal szerényebb termelési előirányzatokkal elégszik meg, mint amire akkor vállalkozhatott volna, ha az elmúlt kéthárom év makrogazdaságpolitikája kiegyensúlyozottabb lett volna. Azt szeretné elérni, hogy *ne csökkenjen* a GDP; sőt ha lehetséges, folytatódjék a tavalyi 1-2 százalékos növekedés. Ezen a termelési színvonalon menjen végbe a termelés felhasználásának *strukturális átcsoportosítása*: növekedjék az export és a beruházás részaránya, és csökkenjen a fogyasztás, különösen pedig a költségvetés által finanszírozott kollektív fogyasztás részaránya. Ami a hazai összes felhasználás eredetét illeti: ezen belül növekedjék a hazai termelésből és csökkenjen az importból származó termék és szolgáltatás rész aránya.¹² (Lásd a 6. táblázatot.) Ez a strukturális átcsoportosítás sok tényezőtől függ, a többi között azoktól a rendszabályoktól is, amelyeket a cikk eddigi részében ismertettem. A tapasztalat mutatja majd meg, hogy milyen gyorsan tud megvalósulni ez az átrendeződés. Nem akarom elhallgatni, hogy ezzel kapcsolatban sok bennem az aggály és nyugtalanság. Nem löneke az intézkedések túl a célon; nem foga túl hirtelen, túlzott mértékben visszaesni az aggregált kereslet? Nem járe ez a termelésnek a vártnál nagyobb kontrakciójával? Ha ez bekövetkezne, nem vezet-e ez el olyan adóbevételcsökkenéshez, amely aláássa az eredeti törekvést, a költségvetési deficit leszorítását?

6. táblázat

A bruttó hazai termék felhasználása

Mutató	1991	1992	1993	1994 ^c	1995 ^d
	a GDP százalékában				
1. Háztartások fogyasztása	68,6	72,8	74,0	73,6	71,2
2. Közösségi fogyasztás ^b	9,4	12,0	14,4	11,7	10,4
3. Összes végső fogyasztás ^{a, b} (1 + 2)	80,6	84,8	88,4	85,3	81,6
... ebből államháztartás által finanszírozott fogyasztás ^b	36,7	42,3	43,9
4. Összes felhalmozás	20,4	15,5	19,9	21,5	22,1
5. Belföldi felhasználás (3 + 4)	101,1	100,3	108,2	106,8	103,7
6. Külkereskedelmi egyenleg	-1,1	-0,3	-8,2	-6,8	-3,7
Export	...	31,5	26,5	28,7	32,7
Import	...	31,8	34,7	35,5	36,4

Megjegyzések:

^a 1991-ben az összes végső fogyasztás összege tartalmazza a háztartás és az államháztartás közötti adatforrások hiján fel nem osztott bankjuttalékot is (64,4 milliárd forint, ami a GDP 2,6 százaléka).

^b 1993-ban az adósságtörlesztésként kapott orosz hadieszközimporttal együtt.

^c Előzetes adatok.

^d Prognózis.

Forrás: 1991: KSH ([1994b], 72. és 73. o.); 1992 és 1993: KSH ([1995a], 107. és 108. o.); 1994 és 1995:

a Pénzügyminisztérium adatai és előrejelzése alapján.

A termelés szűkülésével összefügg egy másik súlyos gond: a rövid és a hosszú távú szemlélet konfliktusa. Iszonyatosan nehéz körülmények között kell ma Magyarország hajóját kormányozni; amint ez a cikk eddigi részéből kiderült: nem is egyegy, de több Szkülla és Kharübdisz között kell elhajózni. Félő, hogy a felelős gazdasági vezetők figyelmét szinte teljesen lekötik a rövid távú problémák. Nem szabad elfogadnunk ezt a gyakorlatot, már csak azért sem, mert egyebek között a hosszú távú feladatok örökös halogatása vezetett el a bajok mai felhalmozódásához. Egész sor teendő van, amit *most* kell elvégezni ahhoz, hogy hosszabb gesztációs periódus után majdan hozzájáruljon a tartós növekedéshez. Igen fontos lenne, hogy minden mai sürgős feladatot nemcsak a "tűzoltás", a mai katasztrófaelhárítás szemszögéből, hanem a rendszer mélyebb transzformációját szolgáló reformok és a tartós növekedés szemszögéből is értékeljünk, és a "rövid távhosszú táv" dilemmáit mérlegelve szülessenek határozatok. Néhány példa:

- A privatizálásra vonatkozó döntéseknél fontos szempont a költségvetés mai bevétele - de ez nem lehet kizárólagos kritérium. Nem kevésbé fontos az, hogy milyen kötelezettséget vállal a potenciális új tulajdonos tőkeemelésre, beruházásra, új technológiák meghonosítására.

- A pénzügyi szektor fejlesztésében célszerű szem előtt tartani azt, hogy hogyan járulhatnak hozzá a bankok a mai külső és belső egyensúlyi problémák megoldásához. Ám nem kevésbé fontos a hosszú távú hitelezés intézményeinek megteremtése, a termelőberuházások, a lakásberuházások szolgáltatásban álló hitelek kibővítése. Ez összefügg a hosszú távra lekötött betétek elterjedéséhez szükséges feltételek megteremtésével, az önkéntes nyugdíj és egészségpénztárak hálózatának kiépülésével, e pénztárak és a magánbiztosító intézetek aktívabb befektetési tevékenységének kifejlődésével.

- Miközben törekedni kell az állami kiadások csökkentésére, célszerű lenne, hogy e kiadásokon belül növekedjék az állami beruházásokra fordított összegek aránya.

- Bármilyen kemény intézkedésekre van is szükség a költségvetési kiadások csökkentésére, nem szabad megfeledkezni arról, amit éppen a legkorszerűbb növekedési elméletek tanítanak: a növekedés legfontosabb tényezői közé tartoznak a termelés szolgáltatásban álló kutatások, továbbá a munkaerő képzettségének növelése, a szaktudás korszerűsítése. Márpedig e tényezők fejlesztése állandó anyagi ráfordításokat igényel; ezeket még átmenetileg sem szabad visszaszorítani.

Emellett a hosszú távú szempontok hangsúlyozása elősegítheti a stabilizációs program politikai elfogadtatását is. Bár teljesen igaz, hogy az intézkedések radikalizmusát, bevezetésük gyorsaságát elsősorban a rövid távú bajok és a még nagyobb trauma elhárításának szükségessége kényszeríti ki - ez az érvelés mégsem képes az emberek millióit nagy és hosszú időn át gondokat és szenvedést hozó áldozatokra készíteni. Ha egyáltalán hajlandóak erre vállalkozni, azt csak egy jobb jövő reményében tennék. Ennek meggyőző bemutatása eddig szinte teljesen hiányzott a stabilizációs program melletti érvelésből.¹³ De ez már átvezet a cikk utolsó problémaköréhez: a gazdaság és a politika kapcsolatához.

Gazdasági és politikai stabilitás

A cikk eddigi szakaszaiban olyan dilemmákról volt szó, amelyek különböző gazdasági követelmények közti konfliktusok kapcsán vetődtek fel. Ilyesféle "tradeoff" összefüggések szerepeltek: minél inkább eleget teszünk az egyik gazdasági szempontnak, annál nagyobb engedményt kell tenni a másik tekintetében. Van azonban egy ennél mélyebb dilemma is: a gazdasági és a politikai stabilitás közötti ellentmondás.

Ha egy országban már megerősödött a demokratikus politikai rendszer és a gazdaság tartós növekedési pályára került, ez az ellentmondás kiküszöbölődhet. A gazdasági és a politikai élet stabilitása kölcsönösen erősítheti egymást. Viszont a posztoszocialista átalakulás világában gyakori e két követelmény konfliktusa. S amikor a gazdaság vesztegel, vagy éppenséggel visszaesik, amikor a társadalom szinte görcsökben vonaglik, akkor a konfliktus veszedelmesen kiéleződhet.

Amint arra már a cikk korábbi része is rámutatott: a politikai vezetés évtizedeken át gazdasági kedvezményekkel "vásárolta meg" a lakosság jóindulatát, vagy legalábbis toleranciáját. Válaszul az elégedetlenség jeleire, jöttek az engedmények: a bérlazítás, a veszteséges vállalatokat kimentő puha költségvetési korlát, az állami költségvetés terhére adott juttatás vagy ígérvény. Ez a gyakorlat volt az infláció, az eladósodás, a költségvetési egyensúlyfelbillenés folyamatának elindítója és állandó gerjesztője.

Ezt tette a Kádárrezsim a maga felemásan liberálisreformista korszakában, majd ezt folytatták a szabad választással hatalomra jutott kormányok is, egészen 1995. március 12ig. Magyarországot korábban a politikai stabilitás mintaországának tekintették az összehasonlító közgazdaságtan művelői, a nemzetközi szervezetek munkatársai, a külföldi diplomaták és újságírók. Igen, de az akkori politikai nyugalom árát most fizetjük meg.

A redisztributív követeléseknek örökösen utána engedő gyakorlattal szakított az 1995. március 12-i program. Említettem már: nagy kár, hogy a csomag elemei nem voltak sem politikai, sem gazdasági szempontból elég jól összeválogatva. A programot esetlenül, néha szinte részvétlen és bántó

hangnemben adták elő, s nem magyarázták meg eléggé a társadalomnak sem a program indítékait, sem a várható hatását. De még ha a programot sokkal ügyesebben állítják is össze, és a meggyőzést sokkal hatásosabban végzik is el, az sem változtatna azon, hogy a program valóban kézzelfogható veszteséget okoz igen sok embernek; csökkenti mai életszínvonalukat, és rontja biztonságérzetüket. Ezért nem meglepő, hogy nagy az ellenállás. Nemcsak az ellenzék parlamenti tiltakozásaira gondolok; az még csak hozzátartozna a parlamenti demokrácia normális működéséhez. Most viszont nagy intenzitással jelentek meg a parlamenten kívüli tiltakozások legkülönbözőbb formái is. Már eddig is a társadalomnak jóformán minden rétege és érdekcsoportja tiltakozott, de legalábbis élesen bírálta a programot. A tévében vagy a nyomtatott sajtóban közzétett nyilvános elítéléstől az utcai tüntetésig és a parlamentbe küldött delegációig, a sztrájkfenyegetésektől az első valószínű sztrájkig a tömegtiltakozás szinte valamennyi formájából kaptunk már ízelítőt néhány hét leforgása alatt. A parlamenten kívüli radikális jobboldal nyomtatott sajtójában megjelent olyan írás, amely polgári engedetlenségre, az adófizetés megtagadására szólította fel a lakosságot. És ez talán még csak a kezdet, hiszen a program megvalósulása még alig érezte a hatását! Ezért felvetődik a kérdés: egyáltalán megvalósítható-e, nem gazdaságilag, hanem politikailag, a stabilizációs csomag?

Kemény, szigorú programokat eredményesen hajtottak végre kemény, szigorú katonai diktatúrák vagy más autokratikus politikai rezsimek, mint például Pinochet Chiléje vagy a demokratizálódás előtti Dél-Korea. Demokratikusan megválasztott kormány is képes volt megvalósítani megszorító intézkedéseket, például Margaret Thatcher konzervatív kormánya - de akkor ez a kormány éppen erre a feladatra kapott mandátumot a választóitól, akik megelégtettek az angol gazdaságnak a megelőző munkáspárti kormányok alatti szétzilálódását. Thatcher azzal kezdte programjának megvalósítását, hogy lesújtott a szakszervezetekre. Ugyancsak sikerrel hajtott végre egy drákói programot a 90-es évek kezdetének lengyel Szolidaritáskormánya - de az a rendszerváltás első eufóriájának történelmileg egyedülálló pillanatát ragadta meg, és akkor még széles tömegtámogatással rendelkezett.

Képes lesz-e a mai Magyarország szocialistaszabaddemokrata koalíciója végrehajtani a szigorú programot, amelynek most még csak a kezdetén tartunk? Mégpedig a parlamenti demokrácia vívmányainak hiánytalan megőrzésével, amint arra a kormányon lévő pártok hangsúlyozottan kötelezettséget vállaltak? Magyarországon most sajátos szerepcsere ment végbe. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, a szocialista párt, amely szociális érzékenységét hangoztatva győzött a választásokon, "thatcherista" programot valósít meg. Eközben a magukat konzervatív jobbközép erőknél nevező politikusok szociáldemokrata érveléssel állnak ki a túlméretezett jóléti állam és a munkavállalói oldal bérkövetelése mellett. Meddig tartható mindkét oldalon ez a sajátos szerepvállalás?

Nem tudok, de nem is akarok prognózist adni. Inkább, a cikk címének megfelelően, a dilemmát fogalmazom meg.

A magyar társadalom a stabilizációs program megvalósításának első fázisában szinte klasszikus élességgel példázza azt az esetet, amelyet a játékelmélet "a fogoly dilemmájának" nevez, s amely dilemmának elméletileg kétféle megoldása lehetséges.

Az egyik a nem kooperatív megoldás. A játékelméleti modellben mindegyik fogoly a maga érdekét akarja érvényesíteni, s ez önpusztító hatással jár. Ha a társadalom mindegyik rétege és érdekcsoportja magát akarja kihúzni a terhek alól, a maga eddigi anyagi pozícióját akarja őrizni, sőt éppen most akarja a pozícióját javítani, a többi réteg és érdekcsoport terhére, akkor együttvéve mindenki rosszabbul jár. Sem az egyensúly nem tud helyreállni, sem a termelés nem tud növekedni. Az ország tekintélye tovább romlik. Sem a hitelezők, sem a befektetők (legyenek azok akár magyarok, akár külföldiek) nem bíznak abban, hogy a tömegtiltakozásoktól és sztrájkoktól gyötört országban jó helyen van a pénzük. A politikai instabilitás a gazdaság további destabilizálásához vezet. Minél erőszakosabban és hathatósabban küzd mindegyik csoport a maga érdekéért a többi csoport rovására, annál pusztítóbb a küzdelem együttes következménye.

A játékelmélet (és a csoportérdeken felülemelkedő hétköznapi józan ész) világosan megjelöli a másik

alternatívát: a kooperatív megoldást. A fogoly dilemmájában a foglyoknak meg kell egymással egyezniük. Mindegyiknek engednie kell; egyik sem kapja meg a saját szempontjából legjobbat, de együttesen mégiscsak jobban járnak, mint a nem kooperatív viselkedéssel. Mi valamennyien, magyar állampolgárok, a mai helyzet foglyai vagyunk. Képes-e valamennyi érintett csoport, szakma, ágazat, régió engedményt tenni, áldozatot hozni, belenyugodni egyes kedvezmények, juttatások megvonásába vagy csökkentésébe, s nemcsak a többiektől elvárni azt, hogy ezt megtegyék? Elég érettek vagyunk ahhoz, hogy a kooperatív megoldást válasszuk? Olyan dilemma ez, amelyre a magyar társadalom minden egyes pártjának, mozgalmának, szervezetének, a társadalom minden tagjának magának kell, saját lelkiismerete szerint válaszolnia.

Hivatkozások

- BALASSA ÁKOS [1994]: Vane válság, és ha igen, miféle? Népszabadság, október 29., 17. és 21. o.
- BÉKESI LÁSZLÓ [1995]: Mást választhatunk, de "jobbat" aligha. Népszabadság, 1995. július 8., 17-18. o.
- BERG, A. [1994]: Supply and Demand Factors in the Output Decline in East and Central Europe. *Empirica*, 21. évf., 1. sz.
- BORBÉLY LÁSZLÓ ANDRÁS-NEMÉNYI JUDIT [1994]: Az államadósság növekedésének összetevői 1990-1992ben. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 2. sz., 110-126. o.
- BORBÉLY LÁSZLÓ ANDRÁS-NEMÉNYI JUDIT [1995]: Eladósodás, a külső és belső államadósság alakulása az átmenet gazdaságában (1990-1993). In: *Rendszerváltás és stabilizáció. A piacgazdasági átmenet első éveit*. Szerk.: MELLÁR TAMÁS. Magyar Trendkutató Központ, Budapest, 123-166. o.
- BRUNO, M. [1993]: *Crisis, Stabilization and Economic Reform: Therapy by Consensus*. Oxford University Press, Oxford.
- CALVO, G.-CORICELLI, F. [1993]: Output Collapse in Eastern Europe. *IMF Staff Papers*, március, 40. évf., 1. sz., 32-52. o.
- CSABA LÁSZLÓ [1995]: Gazdaságstratégia helyett konjunktúrapolitika. *Külgazdaság*, 39. évf., 3. sz., 36-46. o.
- EBRD [1995]: *Economics of Transition*, 3. évf., 1. sz.
- ERDŐS TIBOR [1994]: A tartós gazdasági növekedés realitásai és akadályai. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 6. sz., 463-477. o.
- FISCHER, S. [1987]: The Israeli Stabilization Program, 1985-1986. *The American Economic Review*, 77. évf., 2. sz., május, 275-278. o.
- HOLZMANN, R.-GÁCS JÁNOS-WINCKLER, G. (szerk.) [1995]: *Output Decline in Eastern Europe: Unavoidable, External Influence or Homemade?* *International Studies in Economics and Econometrics*, Vol. 34, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston és London.
- KOLODKO, G. W. [1993]: *From Output Collapse to Sustainable Growth in Transition Economies. The Fiscal Implications*. Institute of Finance, Working Papers, No. 35, Warsaw.
- KOPITS GYÖRGY [1994]: Félúton az átmenetben. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf., 6. sz., 478-497. o.

- KORNAI JÁNOS [1992]: Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés. Magyar Hírlap, december 14., 25. évf., 302. sz., 12-13. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 40. évf., 7-8. sz., 569-599. o.
- KORNAI JÁNOS [1994]: A legfontosabb: A tartós növekedés. A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról. Népszabadság, augusztus 29. és szeptember 2. között öt folytatásban megjelent cikksorozat. Megjelent még: Gazdaság, 1994. 27. évf., 2. sz., 17-45. o.
- KÖVES ANDRÁS [1995]: Egy alternatív gazdaságpolitika szükségessége és lehetősége. Külgazdaság, 39. évf., 6. sz., 4-17. o.
- KSH [1991]: Hungarian Statistical Yearbook 1990.
- KSH [1994a]: Magyar statisztikai zsebkönyv, 1993.
- KSH [1994b]: Magyar statisztikai évkönyv, 1993.
- KSH [1995a]: Magyar statisztikai zsebkönyv, 1994.
- KSH [1995b]: Tájékoztató, 1. negyedév.
- LARRAIN, F.- SELOWSKY, M. (szerk.) [1991]: The Public Sector and the Latin American Crisis. ICS Press, International Center for Economic Growth, San Francisco.
- LINDBECK, A.- MOLANDER, P.- PERSSON, T.- PETERSSON, O.-SANDMO, A.- SWEDENBORG, B.-THYGESEN, N. [1994]: Turning Sweden Around. The MIT Press, Cambridge és London.
- MNB [1993]: Havi jelentés, 1. sz.
- NATIONAL BANK OF HUNGARY [1994]: Annual Report 1993.
- OBLATH GÁBOR-VALENTINYI ÁKOS [1993]: Seigniorage és inflációs adó - néhány makroökonómiai összefüggés magyarországi alkalmazása I. A pénzteremtésből eredő állami bevétel és az államadósság, II. Az államháztartás, a jegybank és az adósság dinamikája. Közgazdasági Szemle, 40. évf., 10. és 11. sz., 825-847. és 939-974. o.
- RAZIN, A.- SADKA, E. [1993]: The Economy of Modern Israel: Malaise and Promise. The University of Chicago Press, Chicago és London.
- SACHS, J. (szerk.) [1989]: Developing Country Debt and Economic Performance. National Bureau of Economic Research, The University of Chicago Press, Chicago.
- SAUNDERS, C. T. (szerk.) [1995]: Eastern Europe in Crisis and the Way Out. The Vienna Institute for Comparative Studies, Macmillan, Houndmills és London.
- SUNKEL, O. (szerk.) [1993]: Development from Within. Toward a Neostructuralist Approach for Latin America. Lynne Rienner Publishers, Boulder és London.
- WILLIAMSON, J. (szerk.) [1990]: Latin American Adjustment. How much Has Happened? Institute for International Economics, Washington, D. C.

* A cikk "A politika és a gazdaság kölcsönhatása a poszt-socialista transzformáció időszakában" című 018280 számú OTKA kutatás keretében, a Collegium Budapest támogatásával készült. Hálás vagyok munkatársam, *Kovács Mária* segítségével az adatok összegyűjtésében és a cikkben tárgyalt problémák tisztázásában. A cikk egy korábbi változatát előadtam a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és a Friedrich Ebert Alapítvány rendezvényén; tanulságosak voltak számomra az ott elhangzott felszólalások. A kutatás folyamán konzultáltam többek között *Akar Lászlóval*, *Ámon Zsoltal*, *Andorka Rudolfal*; *Francis Batorral*, *Michael Brunoval*, *Richard Cooperrel*, *Dániel Zsuzsával*, *Erdős Tiborral*, *Gács Endrével*, *Stanley Fischerrel*, *Hamza Eszterrel*, *Kopits Györggyel*, *Kovács Álmossal*, *Neményi Judittal*, *Robert Solowval*, *Surányi Györggyel*, *Tardos Mártonnal* és *Urbán Lászlóval*; valamennyiüknek köszönöm az értékes tanácsokat. Természetesen a cikkben kifejtett gondolatokért kizárólag én tartozom felelősséggel.

¹ Folyamatban van a március 12-i stabilizációs program felülvizsgálata alkotmányjogi szempontból. Az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte a program több pontját és kilátásba helyezte, hogy összel folytatja az eljárást. E lábjegyzet készítésének időpontjában a sajtó közölte: a kormány előreláthatólag kiegészítő rendszabályokkal próbálja pótolni azt a bevételkiesést, illetve megtakarításcsökkenést, amelyet az alkotmánybírósági revízió idéz elő. Cikkem azon a *feltevésen* alapul, hogy a parlamenti többség és a kormány el van szánva a stabilizációs programban kifejeződő makrogazdasági politika megvalósítására. A jövőbeli tények fogják megmutatni, hogy e feltevés jogosult volt-e. (1995. július 2-án fogalmazott pótlólagos lábjegyzet.)

² Az elmúlt három évben több írásom (KORNAI [1992], [1993], [1994]) foglalkozott a magyar makroszintű gazdaságpolitika időszerű kérdéseivel. Ezekkel a korábbi írásaimmal szembeítem mai álláspontomat.

³ A latinamerikai adósságválságokról lásd LARRAIN-SELOWSKY [1991], SACHS [1989], SUNKEL [1993], WILLIAMSON [1990].

⁴ Ez volt az 1984-es izraeli stabilizáció sikerének egyik magyarázata. (Az izraeli stabilizációról lásd BRUNO [1993], FISCHER [1987] és RAZIN-SADKA [1993].)

⁵ Ez a helyzet például az Egyesült Államokban, elsősorban azért, mert a belföldi és külföldi pénztulajdonosok mind ez ideig szívesen fektették be megtakarításaikat a teljes biztonságot adó amerikai állampapírokba. Egyébként a mind hatalmasabbra duzzadó államadósság ott is nagy gondot okoz, s ezért a politikai élet előterébe került a deficit csökkentése.

⁶ Makrogazdasági szempontból alapjában véve egyenértékű ezzel a következő eljárás: a külföldi hitelezőtől közvetlenül a Nemzeti Bank veszi fel a kölcsönt, de azt központi banki hitelként továbbadja a költségvetésnek.

⁷ A magyar államadósság adatainak utólagos módszeres feldolgozásában, osztályozásában és elemzésében úttörő munkát végzett BORBÉLY-NEMÉNYI [1994], [1995].

⁸ Még jóval a jelenlegi stabilizációs program előtt foglalkozott e folyamatok elméleti összefüggéseivel és számszerű szimulációjával OBLATH-VALENTINYI [1993]. Újabb számítások találhatóak a Világbankban készült tanulmányban THE WORLD BANK [1995].

⁹ Ezt hangsúlyozzák azok a svéd közgazdászok is, akik a jóléti állam mintaországában bírálják annak túlméretezettségét, s javaslatokat tesznek a megreformálására. Ajánlásaik az állami jóléti kiadások átgondolt csökkentését javasolják, más, azok hiányát kompenzáló intézkedésekkel együtt, nem pedig

azok kíméletlen kiiktatását. Lásd erről LINDBECK ÉS SZERZŐTÁRSAI [1994].

¹⁰ Elterjedt az a nézet, hogy elsősorban a "fekete" gazdaság tagadja meg az adók és kötelező járulékok befizetését. A magam részéről szívesen fenntartanám a "fekete" jelzõt a jogi és erkölcsi értelemben igazi bûnözõknek minõsülõ emberekre. Ezek persze a világon sehol sem fizetnek adót. Az átmenet nagy problémája ezen a téren a "szürke" és "majdnem" fehér szférában van: alapjában véve tisztességes polgárokkal, akik tulajdonképpen törvényes keretek között szeretnének élni, de azért jövedelmeik egy részét kivonják az adózás alól, vagy legalábbis hallgatólagos cinkosai azoknak, akik ezt teszik. Túlnõ e tanulmány keretein annak elemzése, hogyan kell ezt a réteget (gyanúm szerint a társadalom nagyobb részét) átvezetni az adózás tekintetében is a konzisztens törvénytisztelet gyakorlatába. Annyit azonban ezen a helyen is megjegyeznek: nyilvánvaló, hogy ez nem oldható meg kizárólag rendõri eszközökkel.

¹¹ A magyar vitáról lásd BALASSA [1994], BÉKESI [1995], CSABA [1995], ERDÕS [1994], KOPITS [1994] és KÖVES [1995]. A külföldi irodalomból kiemelem a következõ mûveket: BERG [1994], CALVO-CORICELLI [1993], HOLZMANN-GÁCS-WINCKLER [1995], KOLODKO [1993] és SAUNDERS [1995].

¹² A gyors *strukturális átrendezés* követelménye, az immár szerényebb mértékûre megszabott növekedési elõirányzaton belül - ez volt a tavaly nyáron közzétett cikkem (KORNAI [1994]) egyik alapgondolata. Amennyire meg tudom ítélni, a március 12-i program ebben a tekintetben igen közel áll az akkor kifejtett javaslatához. A cikk egy másik gondolata is helyet kapott a stabilizációs program érvelésében: az egyensúlyt javító és a növekedést elõmozdító intézkedések *párhuzamosságának* követelménye. Errõl a továbbiakban még szó lesz.

¹³ Ez év májusában jelentette be a kormányfõ a nyilvánosságnak, hogy elkészült a kormány közép és hosszú távú reformprogramjának elsõ tervezete. Ezt azonban nem ismerik még a szûkebb szakmai körök sem, nem is szólva a szélesebb közvéleményrõl. Nagy mulasztás, hogy ez a munka ennyire elkésett; sokkal szerencsésebb lett volna, ha az ország párhuzamosan ismeri meg a rövid, a közép és a hosszú távú programot, s ha kitûnne, hogy ezek szervesen összeilleszkednek.